

Prof. Dr. Levent KÖKER

Atılım Üniversitesi

Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

Yeni Savaşlar Çağında Hukukun Üstünlüğü ve Uluslararası Politika(*)

PROBLEM: Çıkar Temelli Hukukun Savaşın Üstünlüğü Karşısındaki Zaâfiyeti
11 Eylül 2001 târihinde ABD'deki hedeflere yönelik saldırıların sonrasında, ABD'nin "terörizme karşı küresel savaş" ilân ederek giriştiği eylemler zinciri ve bu eylemlerin haklılaştırılması için ABD'nin güvenliğini öne çıkarıp, uluslararası hukuku gerekirse yok sayabileceğini ortaya koyması, uluslararası kamu oyununda çok hayâtî öneme sâhip bir iki noktada haklı endişeler üretti. Bunlardan ilki, ABD'nin, hukukun üstünlüğünü "ulusal" ve "uluslararası" güvenlik endişelerine fedâ etmeye hazır müttefikler de bularak, tüm dünyâyı, tarafları belirsiz bir "savaş alanı"na çevirmesi, böylece yüzyılların kazanımı olan ve daha derinlemesine demokratik bir dünyâ düzeni yönünde geliştirilmesi gereken uluslararası hukuk kurumlarını, daha önemli olarak da bu kurumların gerisinde yatan ilke ve değerleri tahrip etmesidir. Amerikan yeni-muhafazakârlarının böylesi bir "savaşın üstünlüğü" mantığının yarattığı ikinci hayâtî endişe ise, küreselleşmenin bir yönüyle önünü açmaya yöneldiği, ulusal devletlerin kendi içlerinde daha çoğulcu ve demokratik bir politik topluma doğru evrilme imkânına karşı, küreselleşmenin öbür yüzü olarak yükselişe geçen milliyetçilik dalgasının eşliğinde, baskın bir savaş ortamının körüklenmesidir. Devletlerin, ulusal politik kurumlarla süreçlerin dayanmaları gereken demokratik meşrûluğun yerine, Amerikan yeni-muhafazakârlarının dünyâ görüşlerine paralel bir biçimde, ülkelerinin güvenliğini sağlama kapasitesini ikâme etmeyi tercih eden, totaliterleşme potansiyeli gâyet yüksek bu dalganın önüne geçilebilip geçilemeyeceği gerçekten ciddiye alınması gereken bir sorun olarak ortada durmaktadır. Bu yazı, bu iki hayâtî endişenin politik-teorik temellerine değinmeyi amaçlamaktadır.

MODERN DEVLETİN HUKUKÎ

MEŞRULUĞU VE SAVAŞ

Modern devlet, târihi oluşum sürecinde, ülkesel (territorial), ulusal (national) ve egemen (sovereign) sıfatlarını kazanmıştır. Yine bu süreç içinde modern devlet, egemen devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen bir sistem olarak uluslararası hukukun da kurucu öznesi olmuştur. Böylelikle Avrupa'da, XIX. yüzyılda büyük ölçüde tamamlanıp XX. yüzyıla birlikte dünyâ ölçeğinde yaygınlaşan bu modern devlet ve uluslararası hukuk düzeni, ulusal devletlere göreceli de olsa bir özerklik tanımış, dolayısıyla devletlerin "iç" ve "dış" egemenliklerinden olduğu gibi, "iç" ve "dış" politikalarından da bahsedilebilmiştir.¹

Bu ayrım temelinde modern devlet, iç egemenliğini örgütleyişinde, Weber'in ünlü "meşrû zor kullanma tekeli"² ile bilinen hükümlerini, süreç içinde anayasal devlet çerçevesine yerleştirilmiş bir liberal-demokratik modele dayandırmıştır. Bu modelde iç politika, David Easton tarafından teorileştirildiği üzere, "değerlerin otoriteye dayalı dağıtımı" sorununda temellenmiş bir iktidarı ele geçirme ve paylaşma faaliyeti olarak görülen, yarı korporatist bir nitelik kazanmıştır.³ Dış politika ise, ulusal devletin varlığını güvence altına almaya dönük, "realist" çizgiler⁴ taşıyagelmiştir ki, uluslararası hukuk da, her ne kadar "tamamlanmamış bir pozitif hukuk" alanı gibi görünse de, savaşı hukukî çerçeveye tâbi kılmaya yönelik niteliğiyle, ulusal devletlerin kendi "çıkarları" esâsında oluşturdukları kabûl edilen dış politika doğrultularına, yine aynı biçimde çıkar (ve dolayısıyla savaş) ile temellendirilen uygun bir zemin oluşturabilmiştir.⁵

Modern devletin ulusal ve uluslararası ilişkilerdeki özelliklerini ana hatlarıyla özetleyen bu tesbitler doğru ise, burada, hem iç, hem dış ilişkilerde “hukukî zemin” önemli bir tâyin edici işlev üstlenmiş olmaktadır. Modern devletin ülke içinde “meşrû zor kullanma tekeli”ne sâhip olması, dış ilişkilerde de hukuk aracılığıyla kendisini ifâde edebilmesi, bir yanıyla, modern devletin hukuk ile âdetâ özdeş olması gerçeğinin tezâhürleri olarak görülebilir. Ancak, devlet ile hukuk arasındaki bu özdeşlik, modern devletin zor kullanma tekelinin “meşrûluğu”na kaynaklık eden hukukun üstünlüğü kavramını anlamamızı mümkün kılrsa da, üstün hukukun “geçerlilik kaynağı”nın ne olduğu ve nasıl temellendirildiği sorularına doğrudan bir cevap içermemektedir.

HUKUK-POLİTİKA İLİŞKİSİ VEYA HUKUKUN BİR MEŞRULUK KAYNAĞI OLARAK TEMELLENDİRİLİŞ TARZLARI

Hukukun geçerlilik kaynağının hukukun içinden türeyip türemediği sorusuna, modern devletin oluşum sürecini başlatabileceğimiz târihî moment olan XVII. yüzyıldan itibaren verilen cevapları “toplumsal sözleşme”, “politik olanın önceliği” ve “hukukî pozitivizm/normativizm” başlıkları altında toplayabiliriz.

Bilindiği gibi, toplumsal sözleşme düşüncesinin Thomas Hobbesçu biçimi devleti, devletin olmadığı bir (doğal) durumdan, “herkesin herkesle savaştığı” bir hâlden kurtulmak ve doğa durumundaki kısa, güvensiz ve vahşi olan hayatı güvenli ve yaşanır kılmak için bireylerin irâdeleriyle oluşturulmuş bir yapay varlık olarak görmektedir. Buna göre devlet, varlığını ve meşrûluğunu doğa durumundaki “savaş”tan almaktadır.⁶

Toplum sözleşmesi düşüncesinin Lockeçu biçimi ise, çoğu kez, Hobbes’un görüşüyle karşıtlık içinde sunulmaktadır. Buna göre devletin varlığı doğal hukukla sınırlanmış, bu sınırlar yurttaşların direnme hakkıyla da pekiştirilmiş olup devlet, sâdece bireylerin mülkiyetlerini güvence altına alan bir işlevle birlikte “dış ilişkileri” yürütmekle yükümlü kılınmıştır. Hobbes ile Locke arasında, iyi bilinen ve (devletin olmadığı) doğa durumunda insan yaşamının betimlenmesine dâir farklılıklar bir yana, aslında her ikisinde de devletin meşrûluk temeli, bireylerin “güvenlik ihtiyâcı” olmaktadır. Bir diğer deyişle, modern devletin varlığının hukukî zemini, geçerliliğini birbirleriyle sürekli savaş hâlinde olan (Hobbes) veyâ savaşıma (huzuru ve güvenliği bozma) ihtimâli besbelli olan (Locke) bireylerin güvenlik ihtiyâcı olmaktadır.

Toplum sözleşmesi düşüncesinin Hobbesçu ve Lockeçu biçimlerinin devletlerarası ilişkileri de aynı ve hattâ çok daha belirgin bir biçimde, hukukîliğin dışından gelerek düşündükleri görülmektedir. Hobbes’a göre devletlerarası ilişkiler “sona ermesi mümkün olmayan bir sürekli doğa durumu,” yâni bütün devletleri kendi hâkimiyetine sokabilecek denli güçlü ve diğer devletlerin rızâsını alabilen bir “(uluslararası) Leviathan”ın kuruluşunun imkânsızlığı nedeniyle, bitmesi de mümkün olmayan bir sürekli savaş hâlidir.⁷ Locke’a göre ise, dış ilişkiler, yürütme organının (Kralın) tüm toplumun ortak iyiliğini (commonwealth) gözeterek gerçekleştireceği eylem ve işlemlerinde, kendi takdirine göre “hukukun dışına çıkma” ayrıcalığına neredeyse mutlak olarak sâhip olduğu bir “ayrıcalık” (prerogative) alanıdır ki, özünde, devletlerarası ilişkilerin hukuka değil, devletin varlığını ve çıkarlarını önceleyen bir “politika” kavrayışına dayandığını göstermektedir.⁸

Modern devletin varlık ve meşrûluk zeminini ve modern devletin kurucu özne olarak yer aldığı devletlerarası ilişkiler sistemi olarak uluslararası hukuku, “içerde” bireyler, dışarıda ise “devletler” arasındaki çıkar çatışması, potansiyel veyâ fiilî savaş ve dolayısıyla buradan kaynaklanan “güvenlik ihtiyâcı” üzerine inşâ eden bireyci-liberal

yaklaşım, özünde, otoriteryenliği Lockeçu liberalizm tarafından maskelenmeye çalışılan bir Hobbes taşımaktadır. Bu nedenle, böylesi bir “bireyci liberalizmin,” savaşın sâdece devletler arasında olabileceği üzerine kurulu, Kaldor’un ifâdesiyle “klâsik modernite”den bir kopuşu belirleyen günümüzün “yeni savaşlar” dünyâsında, hukukun değil savaşın üstünlüğünden başka bir yere varmayacağını söylemek yanlış olmayacaktır.⁹

Modern devletin sâhip olduğu meşrû zor kullanma tekelinin “meşrûluğu”na kaynaklık eden hukukun geçerliliğini, “normu önceleyen istisnâ (exception)”dan türeten Carl Schmitt de, benzer bir noktada durmaktadır. Hukukun modern devlet için bir meşrûluk zemini olması, “doğru davranış normları”nı içeren bir yapı olarak asgarî ilişki içinde bulunduğu “ahlâk” ile birlikte politik kararların dayanaklarını oluşturması türünden, hukuk-ahlâk-politika üçlüsü arasındaki ilişkiler dâir bilinen klâsikleşmiş tüm bağlantı noktalarını koparan Schmitt’e göre politikanın anlaşılması için “şiddetin gerçekten mevcut olma ihtimâli” esaslı bir öneme sâhiptir. Schmitt için politikayı anlamak bakımından şiddetin sâhip olduğu bu merkezî önem temelinde düşünüldüğünde politika, özünde âdetâ savaşla aynı şey olmaktadır. Savaş, düşmanı irâdemizi kabûle zorlamak için kuvvet kullanma eylemi veyâ “politikanın başka araçlarla devâm ettirilmesi”¹⁰ ise, bu tanımdaki “düşman”ın ve “biz”in tanımlanışları da aslında Schmitt’in politika anlayışını oluşturmaktadır. Buna göre “düşman, yalnız bir biçimde Diğeri’dir, Yabancı’dır” ve düşmanın kim olduğuna karar verme işi olarak politika, “akıl ve tartışma temeline dayanmayan ve kendisini haklılaştırmayan saf bir karardır . . . yâni hiçlikten yaratılmış bir mutlak karardır.”¹¹

Bu doğrultuda, modern devletin temel niteliklerinden olan “egemenliği” yeniden formüle eden Schmitt, egemeni, normatif her türlü ölçünün, dolayısıyla da hukukun dışında, ötesinde ve öncesinde, politik birliğin dışındakilerin (istisnânın) kim ve ne olacağına karar veren özne olarak tanımlamaktadır. Bundan bir sonraki aşamada ise, politik birliğe yönelebilecek tehditlerin sâdece “dış düşmanlar”dan değil, “içeriden” de gelebileceğini ileri sürerek, bireyci-liberal modelden farklı olarak, modern devletlerarası ilişkilerde “savaş”ın merkezî ve tâyin edici konumunu, “iç savaşı” da dâhil ederek genişletmiş olmaktadır.

Schmitt’in görüşleri üzerinde daha uzun boylu durmak sûretiyle, savaşın üstünlüğüne dayalı bir politika ve devlet anlayışının nasıl savunulduğunu, XX. yüzyılda doruğuna ulaşmış olan ulus-devletler sistemi ile bu sistemin içerdiği totaliterlik ve savaş barbarlığını da kapsayan bu savununun bugünün dünyâsına da kolaylıkla uyarlanabileceğini izâh etmeye yönelmek mümkündür.¹² Şu ân için, aslında, modern devletin oluşumuyla birlikte süreç içinde iyice elle tutulur hâle gelen, politikanın, Schmitt’in öngördüğü anlamda, homojen bir egemen birimi temsil eden devletin varlığını ve çıkarlarını (reason of state/raison d’Etat) korumayla özdeşleştirilmesine yönelik tercihin, günümüz dünyâsındaki yeni- (veyâ millîyetçi) muhafazakârların ideolojik konumlarına çok uygun düştüğünü söyleyebiliriz. Çünkü bu politika kavrayışı, Amerikan yeni-muhafazakârları için kendilerine ayak bağı gibi gördükleri tüm uluslararası hukuku gerektiğinde, düpedüz ihlâl etme değilse bile “by-pass” etme ruhsatı anlamına gelmekte ise, Amerika’nın bu anlamdaki bir dünyâ ölçekli imperium arayışını kendi ulusal politik amaçlarına hizmet ettiği oranda uygun bulan diğer “müttefik millîyetçi” politik tavrı sâhipleri için de, uluslararası hukuku hani neredeyse yok sayıp, yeni savaşlar dünyâsında savaşın üstünlüğüne gerçek bir uyum göstererek huzur bulma anlamını taşımaktadır. Her halükârda, ulusal devletin (iç) egemenliğini yitirdiği “küreselleşme” ve “yeni savaşlar” sürecinde, bu egemenlik yitiminin bir dışavurumu olarak, hukukun üstünlüğünün, hem iç (ulus-devlet içi) ve hem de dış

(ulus-devletlerarası) politikada, savaşın üstünlüğü lehine erimekte oluşu gibi bir tehlikeyle yüz yüze demektir.

ÇÖZÜM : Etik Temelli Hukukun Üstünlüğü İçin Kozmopolit Politika

Bu tehlikenin giderilmesi doğrultusunda modern devletin ulusal ve uluslararası varlığının meşrûluk zemini olarak hukukun yine hukuk içinden temellendirilmesi gerektiğini düşünebiliriz. Böyle bir düşüncenin başlangıç noktası olarak, her hukuk öğrencisinin çok iyi bildiği bir hukukî düşünme tarzını, “hukukî pozitivizm”¹³ alabiliriz.

Hukukî pozitivizm, özellikle de Hans Kelsen’in formüle ettiği biçimiyle “normativizm,” hukuk normları arasında hiyerarşik bir ilişki öngörmekte ve devleti bu hiyerarşinin tepesindeki “temel norm”la (Grundnorm) özdeş saymaktadır. Kelsen’in ortaya koymak istediği düşünce sisteminin özü, bir normlar sistemi olarak hukukun geçerliliğinin hukuk dışından kaynaklanmayacak bir biçimde ve nihâi olarak tesis edilmesidir. Böylece Kelsen, hukuku, hukukî olmayan “değerler”den (örneğin ahlâk alanından) ve politikadan ayrı ve saf bir bilim olarak kavramanın mümkün olabileceğini; bunun da hukuku bir saf ve pozitif bilim gibi düşünmenin önünü açacağını düşünmekteydi.¹⁴

Kelsen’in düşüncesinin çekirdeğini meydana getiren ve hukuku devlet tarafından konulmuş bir normlar hiyerarşisi olarak kabûl etmeye yönelik sistemin tıkandığı nokta, bütün normların üstünde yer alan ve onlara âdetâ kaynaklık eden, onları hukukun geçerli kılan “temel norm”un geçerliliği sorunu olmuştur. Bu temel normun bir devletin “anayasası” veyâ onun da üstünde bâzı “genel hukuk ilkeleri” olarak formüle edilmeye çalışıldığı bilinmektedir.¹⁵ Ancak sorun, bu temel normun içeriğine ve geçerliliğine nasıl karar verileceğidir ki, Kelsen’in geçen yüzyılın ortalarında bıraktığı yerden itibâren süren gelişmeler, temel normun niteliğinin ve içeriğinin “uluslararası hukuk” ile, uluslararası hukukun da “uluslararası politika” ile belirlenmesi gerektiğini söylememize imkân vermektedir.

Şimdi burada, daha önce bireyci-liberal veyâ Schmitt’in görüşlerine atfen sergilemeye çalıştığım türden bir uluslararası “güç politikası”na ve ancak buna dayalı olduğu oranda varlığı kabûl edilebilen bir “uluslararası hukuk” anlayışına değil de, insan haklarının uluslararası hukuk tarafından korunmasına yönelik bir dizi mekanizmayı da içeren bir başka tür uluslararası politik ilişkiler dizisini ve bunun ürünü olan bir uluslararası hukuk düzenini düşünmemiz gerektiğini söyleyebiliriz. Uluslararası (international) sözcüğü, ulus ile devletin özdeşliği esâsına göre, devletlerarası demek olduğundan, belki de daha doğru bir biçimde “uluslarüstü” diye adlandırılması gereken bu düşünce doğrultusunda ortaya koyacağımız sonuçlar, Amerikan yeni-muhafazakârları ile onların Amerika dışındaki milliyetçi (ve muhafazakâr ve milliyetçi-muhafazakâr) müttefiklerinin üzerine atladıkları “güç politikası” temelinde, (devlet ile toplum yahût ulus özdeşliği hatırlandığında, toplumun, ulusun bekası ile eşanamlı olan) “devletin bekası” kaygılarıyla gerekçelendirilerek bir kenara itiliverme ihtimâliyle yüz yüze gelen uluslararası hukukun yeniden ve çok daha güçlü bir biçimde tesisini hedeflemelidir. Bir anlamda “uluslararası hukukun üstünlüğü” (international rule of law) denebilecek olan bu yeniden tesis sürecinde, klâsik ulus-devletlerarası ilişkiler mantığını aşan ve hukuku hem (1) devletin varlığının ve meşrûluğunun kaynağını belirleyici ve (2) hem iç politikada, hem de dış ilişkilerde savaşı da hukukî süreçlere tâbi kılan bir tarzda üstün konuma getirmek gerekmektedir.

Uluslararası hukukun, klâsik görüşte sık sık ve bir bakıma da yakını olarak dile getirilmiş olan ulusal (iç) hukuk düzenlerine göre “eksik” oluşu da bu hedefin gerçekleştirilmesi için de önemli bir potansiyelin varlığını göstermektedir çünkü,

uluslararası hukuk devletlerin kendi iç düzenlerinde sâhip olduklarından farklı bir “pozitif hukuk” niteliği taşımaktadır. Fark, meselâ müeyyide unsurunun geçerliliği ve etkililiği açısından ileri sürülebilecek olan görüşlere ek olarak, devletlerin iç hukuk düzenlerinde, pozitivist açıdan hukuk dışı kabûl edilen, sözgelimi etik ve politika gibi alanlardan birtakım katkılar yapma gereğinin duyulamayacağını ileri sürme imkânının iç hukukta daha savunulabilir bir temele sâhip olmasında yatmaktadır. Bu bakımdan, uluslararası hukukun bu tür “eksik pozitivizmi”, sürekli bir biçimde, ahlâkî ilkeler ışığında yeniden yorumlanmayı gerektiren dinamik bir açılıma da işâret etmektedir.¹⁶ Bu açılımın gerçekleştirilmesi için, uluslararası hukuku ve uluslararası politikayı etik ilkelerden kopuk olarak düşünmeyen bir sürece ve devletlerin ulusal ve uluslararası (iç ve dış) politika alanlarında yapıp ettiklerinin meşrûluğunu bu çerçevede sürekli bir sorgulama, gözetim ve denetim altına alma imkânı verecek etkin usûllere ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç, ABD’nin dünyâ ölçeğindeki imperium arayışına karşı Birleşmiş Milletler’i yeni bir uluslararası “respublica” olarak gören, yahut Birleşmiş Milletler de dâhil, bir dizi yeni uluslararası süreç aracılığıyla bir “küresel sivil toplum,” bir “kozmpolit proje” peşindeki eylemli oluşumlar yoluyla mı giderilebilir?¹⁷ Bunu zaman gösterecektir ama, XX. yüzyıl sonlarıyla XXI. yüzyıl başlarında tanıklık ettiğimiz şu gelişmeler umut verici görünmektedir:

(1) Kosova’da, ilk defâ “ulusal çıkarlar” gibi bir gerekçeye değil de, beşerî ilke ve değerler esâsına dayanan bir “savaşın” gerçekleşmiş olması, devletlerin, “egemen ulus-devletler dönemi”ne ilişkin barbarlıklarına kolay kolay devâm edemeyeceklerine bir işâret olmalıdır.

(2) Uluslararası hukukta, devletlerin iç hukuk düzenlerinin temel insânî değerleri ihlâl etmesi durumunda bunlara karşı çıkmak gerektiğinin bir norm olarak yerleşmiş olması ve buna bağlı olarak kalıcı bir Uluslararası Ceza Mahkemesinin kurumsallaştırılması yönündeki gayretlerin işâret ettiği üzere, ulus-devletlerin politik güçlerinin tedricî bir biçimde sınırlandırılmasına paralel bir biçimde, uluslararası hukuk ve adâletin önemi artmaktadır.¹⁸

Bu çerçeve içinde bakıldığında, günümüz dünyâsının, (1) bir yanıyla çıkar ve savaş kavramlarını adetâ birer ahlâkî değer mertebesine çıkarmaya hazır gelişmelere, diğer yanıyla da “ebedî barış” idealini gözetken politik hareketlenmelere sahne olduğunu; (2) bu gelişmelerin, hukuku çıkar ve savaş kavramlarıyla temellendirmeye yönelenlerle, hukuku etik temele oturtmaya yönelenler arasındaki çelişkiyi açığa çıkardığını ve (3) bu çelişkinin savaşın üstünlüğünden yana olanlar lehine aşılabilme ihtimâlinin gâyet yüksek olduğunu söyleyebilmekteyiz. Savaşın üstünlüğünün muhtemel hükümlerinin engellenmesi için, beşerî târihin oluşturduğu uluslararası hukuk birikiminin etik bir temelde, bir ebedî barış dünyâsının oluşturulabilmesi yönünde, yeniden inşâ edilmesi gerekmektedir. Bu gereklilik, Kant’ın yüzyıllar öncesinden gördüğü üzere, tüm insanları bir dünyâ cumhuriyetinin yurttaşları olma bilincine dâvet etmeyi içeren bir politik projenin aktive edilmesiyle karşılanabilecektir¹⁹ ve ilk büyük adım da herhalde ulus-devlete özgü ulusal çıkarlar ve ulus devletin bekasını koruma mantığının uluslararası politika ve hukuk alanlarından dışlanması olacaktır.

DİPNOTLAR

* Atılım Üniversitesi 2005-2006 Akademik Yılı İlk Dersi’nin (27.09.2005) özet metnidir.

1 Bkz. Gianfranco Poggi, Modern Devletin Gelişimi (çev. Binnaz Toprak-Şule Kut), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., 2002, özellikle s. 107-137.

2 Modern devletin ayırmedici niteliği olarak kısaca “meşrû zor kullanma tekeli” için bkz. Max Weber, Economy and Society, an Outline of Interpretive Sociology,

Gunther Roth ve Claus Wittich, eds., Berkeley: University of California Press, 1978, Cilt I, s. 54: “Zorlayıcı bir siyâsî örgütlenme, yönetici kadrolarının, düzenin pekiştirilmesi için müracaat edilecek olan fizikî gücün meşrû kullanımını tekellerinde tuttukları iddiâsında başarılı oldukları ölçüde bir ‘devlet’ olarak adlandırılacaktır.”

(Vurgular orijinaldir.)

3 David Easton’ın “politika” kavrayışı için bkz. Poggi, a.g.e., s. 16 ve devamı. David Easton’ın kavramsallaştırdığı bu politik yapılanmanın eleştirisi için bkz. C. B. Macpherson, “Liberalism as Trade-offs,” *The Rise and Fall of Economic Justice and Other Essays*, Oxford: Oxford University Press, 1985, s. 44-54.

4 Uluslararası politika alanında “realizm”in eleştirel bir sunumu için bkz. Atilla Eralp, “Uluslararası İlişkiler Disiplinin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması,” Atilla Eralp (der.), *Devlet, sistem ve Kimlik, Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*, İstanbul: İletişim yay., 2001, s. 57-88.

5 Uluslararası hukukun “hukuk niteliği” için bkz. Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2004, s. 6 vd.

6 Hobbes’un devlet ve siyâset teorisi hakkında bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, “Thomas Hobbes: Ölümlü Tanrı,” Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara: İmge Kitabevi, 2004, s. 163-280, özellikle s. 198-216.

7 Hobbes’un görüşlerinin uluslararası ilişkiler teorilerindeki bu yansımaları ile ilgili olarak bkz. A. Nuri Yurdusev, “‘Uluslararası İlişkiler’ Öncesi,” Atilla Eralp, *Devlet, Sistem ve Kimlik*, s. 43-47.

8 “Kamu yararı için, yasanın talimatı olmadan ve hatta, bazen yasaya karşı biçimde, takdir yetkisiyle hareket etme iktidarı, ayrıcalık olarak adlandırılan şeydir.” (Vurgular eklenmiştir.) John Locke, *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*, *Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme* (çev. Fahri Bakırcı), İstanbul: Babil yay., 2004, s. 136. Ayrıca bkz. Pasquale Pasquino, “Locke on King’s Prerogative,” *Political Theory*, Vol. 26, No. 2 (Nisan, 1998), s. 198-208.

9 Mary Kaldor, *New and Old Wars, Organized Violence in a Global Era*, Stanford: Stanford University Press, 1999.

10 Savaşın bir tür “politika” diye nitelenmesi ve hukuku dışlaması hakkında bkz. Carl von Clausewitz, *On War*, Michael Howard ve Peter Paret (eds.), Princeton, NJ: Princeton University Press, 1976.

11 Aktaran William E. Scheuerman, *Between the Norm and the Exception, the Frankfurt School and the Rule of Law*, Cambridge, Mass.: the MIT Press, 1994, s.20.

12 Carl Schmitt’in politika teorisi ile ilgili eleştirel bir inceleme için bkz. Cem Deveci, “Faşizmin Yorumlanması ya da Carl Schmitt’in Saf Siyaset Kuramı,” E. Fuat Keyman, der., *Liberalizm, Devlet, Hegemonya, Türk Modernleşmesi Üzerine Kuramsal ve Tarihsel Yansımalar* İstanbul: Everest yay., 2002, s. 32-87.

13 Bkz. Selâhattin Keyman, “Hukuki Pozitivizm,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXV, Sayı: 1, 1978, s. 17-55.

14 Keyman, “Hukuki Pozitivizm,” s. 30 ve devâmı.

15 Selâhattin Keyman, *Hukuka Giriş*, Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi yay., 1997, s. 174-176.

16 Michael Walzer, *Just and Unjust Wars, a Moral Argument weth Historical Illustrations*, New York: Basic Books Inc., 1977, s.51 ve devâmı.

17 Bu ve benzeri soruların tartışıldığı önemli bir eser için bkz. Mary Kaldor, *Global Civil Society, an Answer to War*, Cambridge: Polity Press, 2003.

- 18 Bu önemin teorik temelleriyle birlikte ele alındığı bir eser için bkz. John Rawls, Halkların Yasası, “Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması,” (çev. Gül Evrin), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., 2003; burada özellikle s. 24-31.
- 19 Bkz. ve krş. Jürgen Habermas, “İki Yüzyıl Sonrasından Geriye Bakışın Kazanımlarıyla Kant’ın Ebedî Barış İdesi,” (çev. Ayşegül Çakal), Cogito, Sayı 41-42, Kış 2005, s. 381-417.